

De ontwerprichtlijn Consumentenrechten: gemaakte keuzes en gekozen onderbouwing

Willem H. van Boom*

1 Inleiding

Het consumentenacquis – de verzameling van regels van Europese afkomst die regels stellen ten aanzien van contracten, handelspraktijken en producten waar consumenten bij betrokken zijn – is niet ‘wie aus einem Guss’ vormgegeven. Het is een potpourri van verschillende richtlijnen en verordeningen die niet of nauwelijks op elkaar zijn afgestemd. Zo langzamerhand zijn het behoorlijk veel regels die onder dat acquis begrepen kunnen worden en de bedoeling van de voorliggende ontwerprichtlijn is niet alleen herschikking van de materie en een coherente codificatie van consumentenrechten, maar ook een aanzet tot een heus Europees Consumentenwetboek. Opmerkelijk is dat het voorstel van volledige harmonisatie uitgaat: lidstaten mogen niet meer en niet minder bescherming bieden aan consumenten.¹ Dat is opmerkelijk omdat het beschermingsniveau van de ontwerprichtlijn vrijwel nergens uitstijgt boven het beschermingsniveau van de genoemde eerdere richtlijnen die minimumharmonisatie boden en hier en daar zelfs onderdoet voor dat eerdere niveau.²

In deze bijdrage wil ik daarom de vraag stellen of de beleidskeuze van de Commissie voor volledige harmonisatie overtuigend beargumenteerd is. Ik wijs in dat verband allereerst kort op de beperkingen van volledige harmonisatie bij een niet scherp afgebakend domein ‘consumentenovereenkomsten’ (par. 2). Vervolgens wil ik uitgebreid de argumentatieve kracht van de beleidsonderbouwing van de Commissie analyseren (par. 3 e.v.). Ik beperk mij tot de tekst en onderbouwing van de ontwerprichtlijn. Ik besteed dus geen aandacht aan de historische achtergronden, het *Groenboek Herziening van het consumentenacquis* of aan verwante projecten als *Common Frame of Reference*. Hoewel kennisname van die ontwikkelingen en achtergronden zonder meer zinvol is voor een goed begrip van de *path dependence* van de Commissie, denk ik deze ontwikkelingen buiten

* Prof. dr. W.H. van Boom is als hoogleraar privaatrecht verbonden aan het Rotterdam Institute of Private Law, Erasmus School of Law. Zie het portfolio van de auteur op <www.professorvanboom.eu>. Deze bijdrage werd afgesloten medio februari 2009; met latere ontwikkelingen werd geen rekening gehouden.

1 Over de omslag van minimum- naar volledige harmonisatie bijv. Howells 2006, p. 63 e.v.; Micklitz e.a. 2009, p. 58 e.v.; Mak 2009, p. 55 e.v.

2 Vgl. Loos 2008*, p. 173; Hardy en Hesens 2009, p. 69 e.v.

beschouwing te kunnen laten bij de beoordeling van de argumentatie zoals die thans gebruikt wordt.³

2 Volledige harmonisatie en een niet scherp afgebakend domein

De ontwerprichtlijn is bedoeld als coherente horizontale richtlijn voor ‘consumentenrechten’ in algemene zin. Dat komt tot uitdrukking in het brede werkingsbereik: de richtlijn is in beginsel van toepassing op ‘consumentenovereenkomsten’, dat wil zeggen elke koopovereenkomst en dienstenovereenkomst tussen consumenten en ‘handelaren’.⁴ Het begrip ‘koop’ is betrekkelijk overzichtelijk, maar dat is niet het geval bij ‘dienst’. Een ‘dienstenovereenkomst’ is een overeenkomst tot het leveren van een dienst, aldus artikel 2(5) ontwerprichtlijn. Aangezien echter het begrip ‘dienst’ als zodanig niet wordt gedefinieerd in de ontwerprichtlijn, is die definitie weinig richtinggevend.⁵ Voor een definitie van het begrip ‘dienst’ kan waarschijnlijk worden aangeknoopt bij artikel 50 EG-verdrag, waar gesproken wordt van ‘dienstverrichtingen welke gewoonlijk tegen vergoeding geschieden’ en die met name werkzaamheden omvatten van industriële en commerciële aard alsmede ambachtelijke en vrije beroepen.⁶ Deze ruime definitie van ‘dienst’ leidt ertoe dat de richtlijn in beginsel op alle overeenkomsten van opdracht (in Nederlandsrechtelijke terminologie) tussen consument en bedrijfs- of beroepsmatig handelende opdrachtnemer van toepassing is. Ook aanneming van werk (b2c) valt er mogelijk onder. Anders dan artikel 2 van de Dienstenrichtlijn sluit de ontwerprichtlijn echter niet tal van diensten op voorhand uit van het werkingsbereik van die richtlijn, zodat advocaten informatieverplichtingen tegenover consument-cliënten krijgen⁷ en de kapper die aan huis komt, verplicht is om de klant een bestelformulier te laten ondertekenen (op straffe van nietigheid!).⁸

3 Zie over e.e.a. bijvoorbeeld, met verwijzingen, Loos 2008, p. 1 e.v.; Schulte-Nölke 2007, p. 1 e.v.; Hondius 2008, p. 134 e.v. Vgl. ook algemener over deze materie Vogenauer en Weatherill 2006, p. 1 e.v.; Smits 2005, p. 1 e.v.; Hoecke en Ost 2000, p. 1 e.v.

4 Zie art. 1 jo. art. 3(1) ontwerprichtlijn.

5 Evenmin worden bepaalde diensten zonder meer van het werkingsbereik uitgesloten. Wel zijn bepaalde onderdelen van de ontwerprichtlijn niet of niet onversneden van toepassing op bepaalde diensten. Zie bijv. art. 19 en 20 ontwerprichtlijn.

6 Dat is ook de definitie die de Dienstenrichtlijn hanteert en waar art. 6:230a BW (Afdeling 6.5.2a BW), zoals dat artikel thans bij het voorstel Dienstenwet wordt voorgesteld, bij aanknoopt. Zie *Kamerstukken II 2007/08*, 31 579, nr. 3, p. 82. Overigens is het voorstel Dienstenwet wetstechnisch niet perfect. Leest men art. 6:230a BW zoals voorgesteld, dan moet men uit de context opmaken dat met het niet in Boek 6 gedefinieerde ‘Verdrag’ het EG-verdrag wordt bedoeld. Bovendien moet men beseffen dat de tekst van art. 6:230a e.v. alleen van toepassing is op bepaalde dienstverleners. Dat blijkt niet uit het BW, zodat men dus niet moet vertrouwen op het begrip ‘dienst’ zoals gedefinieerd in art. 6:230a BW maar men art. 2 lid 3 onder 2 van de Dienstenwet of rechtstreeks art. 2 van de Richtlijn moet raadplegen om te concluderen dat op een tandarts niet maar op een advocaat wel de informatieverplichtingen van art. 6:230b BW rusten. Vergelijkbare kritiek geldt voor het in de Dienstenwet voorgestelde art. 8.9 Wet Handhaving Consumentenbescherming (WHC), dat in de WHC het ongedefinieerde begrip ‘dienstverrichter’ introduceert en dat bovendien handhaving van een niet-consumentenrechtelijke Afdeling 6.5.2a BW aan de Consumentenautoriteit lijkt op te dragen. Bedoeld is intussen waarschijnlijk dat de Consumentenautoriteit alleen handhaaft wanneer ‘collectieve consumentenbelangen’ in het geding zijn (*Kamerstukken II 2007/08*, 31 579, nr. 3, p. 137).

7 Art. 5 jo. art. 2(5) ontwerprichtlijn.

8 Art. 10(2) jo. art. 2(5) ontwerprichtlijn.

Aan de andere kant is de ontwerprichtlijn geen alomvattend wetboek van consumentenrechten. De ontwerprichtlijn harmoniseert slechts bepaalde aspecten van het contractsluitingsproces. Ik maak uit de commissiedocumenten op dat algemene contractenrechtelijke leerstukken zoals aanbod en aanvaarding, dwaling en oneigenlijke dwaling, ontbinding en schadevergoeding geen onderdeel uitmaken van deze harmonisatieronde en dus op lidstaatniveau geregeld blijven.⁹ Dat is begrijpelijk maar het levert wel een ‘zwart gat’ in de volledige harmonisatie op. Volledige harmonisatie van bijvoorbeeld informatieplichten is illusoir als het maximumkarakter van de harmonisatie doorbroken kan worden met een beroep op klassieke leerstukken als dwaling.¹⁰ Bovendien laat de ontwerprichtlijn de sanctionering van de verplichtingen uit de richtlijnen goedgevoerd aan het nationale recht over.¹¹ Daar komt bij dat de richtlijn ‘slechts’ een algemeen kader geeft en branchespecifieke of productspecifieke richtlijnen blijven bestaan. De verhouding tot deze richtlijnen wordt niet minder problematisch. De ontwerprichtlijn is bijvoorbeeld niet van toepassing op financiële dienstverlening, maar wel wat betreft de regels omtrent contracten gesloten buiten verkoopprijsruimte in fysieke aanwezigheid van beide partijen en omtrent oneerlijke bedingen.¹² Tegelijk bepaalt de richtlijn ook¹³ dat de regels inzake contracten gesloten buiten verkoopprijsruimte niet van toepassing zijn op verzekeringen, financiële producten die in waarde kunnen fluctueren tijdens de herroepingstermijn en consumentenkrediet dat bestreken wordt door Richtlijn 2008/48/EG.¹⁴ Gaat het om pakketreizen of time-shareovereenkomsten, dan zijn alleen de artikelen over oneerlijke bedingen van toepassing (art. 3(3) ontwerprichtlijn). Bovendien laat de ontwerprichtlijn ‘de bepalingen betreffende informatieverplichtingen’ uit de Dienstenrichtlijn¹⁵ en de Richtlijn elektronische handel¹⁶ onverlet (aldus art. 3(4) ontwerprichtlijn).¹⁷ Heel overzichtelijk is dit niet en het relativeert het ‘volledige harmonisatie’-karakter van de richtlijn behoorlijk.

9 European Commission 2008b, p. 34. Overigens lijkt me dat voor ontbinding en schadevergoeding niet juist waar het om art. 24 e.v. ontwerprichtlijn gaat.

10 Wilhelmsson 2008, p. 227.

11 Zie bijv. art. 6(2) ontwerprichtlijn. Overigens bepaalt dit artikel wel dat de ‘nationale wettelijke bepalingen inzake verbintenissenrecht’ effectieve remedies moet bieden aan de consument (‘shall provide in their national laws for effective contract law remedies’). Opmerkelijk is dat de richtlijn aanwijzing geeft *in welk rechtsgebied* de remedie plaats moet krijgen.

12 Dit volgt uit art. 3(2) ontwerprichtlijn. Zie European Commission 2008, p. 13, preambule overweging 11.

13 Zie art. 20(2) ontwerprichtlijn.

14 Richtlijn 2008/48/EG d.d. 23-4-2008 van het Europees Parlement en de Raad inzake kredietovereenkomsten voor consumenten en tot intrekking van Richtlijn 87/102/EEG van de Raad.

15 Richtlijn 2006/123/EG d.d. 12-12-2006 van het Europees Parlement en de Raad betreffende diensten op de interne markt (*PbEU L 376*), nog te implementeren (zie *Kamerstukken II 2007/08*, 31 579, nr. 2).

16 Richtlijn 2000/31/EG d.d. 8-6-2000 van het Europees Parlement en de Raad betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (‘richtlijn inzake elektronische handel’) (*PbEU L 178*) geïmplementeerd in Nederland bij wet van 13 mei 2004, *Stb.* 2004, 210.

17 De zinsnede ‘de bepalingen betreffende informatieverplichtingen’ geeft een onbestemde zoekopdracht; ik denk dat bedoeld wordt op art. 7, 21, 22 en 27 Dienstenrichtlijn resp. art. 5, 6, 7, 10 en 12 van de E-commerce richtlijn.

3 Kiezen uit opties

Na deze verkenning van het werkingsbereik van de ontwerprichtlijn en de onvolkomenheden die dat aan het licht brengt, wil ik stilstaan bij de argumentatieve onderbouwing van de beleidskeuzes die aan de ontwerprichtlijn ten grondslag liggen. Is deze richtlijn eigenlijk wel nodig? De commissie meent uiteraard van wel en de gebruikte argumentatie komt in essentie neer op het volgende. Het kernprobleem is, aldus de commissie, ‘versnippering van het regelgevend kader’ oftewel juridische fragmentatie.¹⁸ Dat er sprake is van versnippering tussen verschillende lidstaten, lijkt geen twijfel.¹⁹ Die is inherent aan de tot op heden gevolgde systematiek van minimumharmonisatie en de verschillende ‘preferenties’ en welvaartsniveaus binnen de Unie. Hoe welvarender een land is, des te meer aandacht zal uitgaan naar consumentenbescherming, zo zou mijn eerste inschatting zijn. Hoe actiever en invloedrijker de consumentenlobby in een lidstaat, des te groter de maatschappelijke druk op politici om meer te doen dan minimumharmonisatie. Dergelijke factoren bepalen de koers in de lidstaten en verklaren die versnippering.²⁰ Van juridische fragmentatie is bovendien niet alleen sprake tussen de verschillende lidstaten, aldus de commissie, maar ook tussen de verschillende richtlijnen.²¹ Ook dat klopt: het consumentenacquis is – als gezegd – een potpourri.

De Commissie verbindt aan deze beide vormen van versnippering de volgende conclusies, die zij als probleem definieert: de versnippering ondermijnt consumentenvertrouwen in de interne markt zodat zij terughoudend zijn in grensoverschrijdend consumeren,²² en belemmert bedrijven om te opereren op andere markten vanwege de juridische verschillen tussen de lidstaten.²³ Die versnippering moet worden aangepakt: 75 procent van de verkopers op afstand die nu niet grensoverschrijdend handelen, zegt bijvoorbeeld dat wel te gaan doen als wetgeving geharmoniseerd zou zijn.²⁴ En kennelijk zeggen consumenten ook dat zij meer vertrouwen in grensoverschrijdend aankopen krijgen als de regels hetzelfde zijn.

Tot zover de probleemanalyse. De Commissie presenteert zes beleidsalternatieven om het probleem te lijf te gaan:²⁵

1. niets doen en de status quo handhaven;
2. stimuleren van zelfregulering en bewustwordingscampagnes;
3. uitvaardigen van vier afzonderlijke richtlijnen die op elkaar zijn afgestemd (bijv. ten aanzien van terminologie) en waarin bepaalde lacunes worden verholpen;

18 Bijv. European Commission 2008, p. 5 (ik verwijs naar de paginanummering van de Engelstalige versie van het commissiedocument).

19 Bewijs daarvoor is bijv. te vinden in Schulte-Nölke e.a. 2006, p. 1 e.v.

20 Vgl. Hofhuis 2007, p. 9 e.v.

21 European Commission 2008, p. 12, preambule overweging 6.

22 European Commission 2008, p. 12, preambule overweging 7.

23 European Commission 2008, p. 12, preambule overweging 7.

24 European Commission 2008b, p. 38.

25 Vergelijk reeds het *Groenboek Herziening van het consumentenacquis* COM(2006)744 def.

4. als optie 3, maar dan in één richtlijn met volledige harmonisatie, inhoudelijk uitgebreider door harmonisatie te regelen van o.a. overgang van het risico, vaste zwarte en grijze lijsten, uniforme bedenktijd en informatieplicht, klachttermijn, etc.;
5. als optie 4, maar dan met uitbreiding van rechten bij weerkerende defecten, informatieplicht ten aanzien van aftersalesdiensten en vervangonderdelen, en een recht op automatische restitutie bij betaling met een betaalkaart;
6. als optie (3 of) 4 (en dan zonder de 'kop' van 5) maar met een internemarktclausule voor de niet-geharmoniseerde onderdelen, zodat handelaren en consumenten min of meer vrije rechtskeuze hebben tussen de verschillende regimes van de lidstaten (dat zou overigens aanpassing van de Rome I-Vo. vergen).

De Commissie moest dus kiezen uit beleidsopties. De presentatie lijkt een klassiek voorbeeld van *framing*:²⁶ de eerste en laatste optie vallen eigenlijk direct af. De laatste optie valt af vanwege praktische bezwaren omdat het aanpassing van de Rome I Vo. zou vergen, en die is net in werking getreden. De eerste optie valt af omdat het niets verandert aan het probleem van juridische fragmentatie, gebrekkig consumentenvertrouwen en te hoge drempels voor ondernemers om grensoverschrijdend te handelen. Er *moet* toch *iets* gebeuren, zo klinkt door in de stukken van de Commissie.

Het probleem van versnippering kan niet worden opgelost door de lidstaten zelf, aldus nog steeds de Commissie, en het kon evenmin met minimumharmonisatie worden aangepakt. Zelfs met minimumharmonisatie (die er al was in de vorm van richtlijnen op de verschillende deelgebieden) zouden namelijk verschillen blijven bestaan en hoe meer richtlijnen er zijn gebaseerd op minimumharmonisatie, des te groter dat probleem wordt.²⁷ Er moest – kortom – voor volledige harmonisatie worden gekozen. Het regime van de richtlijn moet ook gelden voor puur nationale contracten, omdat, zo redeneert de Commissie, het uniformeren verdere verschillen, fragmentatie van het recht en distortie van mededinging voorkomt.²⁸

Nu zou men kunnen denken dat tegengaan van versnippering het beste werkt met een verordening, maar dat ziet de Commissie anders. De nu voorgestelde volledige harmonisatie (in wezen optie 4) zou niet door middel van een verordening kunnen plaatsvinden omdat de lidstaten een zekere beslissingsmarge moeten behouden om juridische nationale concepten te handhaven en omdat implementatie van een richtlijn de lidstaten de mogelijkheid geeft om een coherent consumentenwetboek *aus einem Guss* op nationaal niveau op te stellen dat eenvoudiger toe te passen, te interpreteren en te handhaven zou zijn dan een verordening.²⁹

26 Over de psychologische beïnvloeding van keuzes door de vormgeving van de opties, zie bijv. Arieli 2008, p. 1 e.v.

27 European Commission 2008, p. 6.

28 European Commission 2008, p. 8.

29 European Commission 2008, p. 8.

Als we de Commissie moeten geloven, is de nu gekozen aanpak (in essentie optie 4) kortom ideaal. Volledige harmonisatie door deze richtlijn is goed voor de interne markt, omdat het de voorwaarden voor competitie harmoniseert. Midden- en kleinbedrijf in grensregio's zullen door harmonisatie van consumentenbescherming eerder geneigd zijn om grensoverschrijdend handel te drijven.³⁰ Volledige harmonisatie zal rechtszekerheid voor consumenten en bedrijven aanzienlijk vergroten.³¹ Het wegstrijken van verschillen tussen rechtstelsels door volledige harmonisatie zou de 'administratieve kosten' voor het bedrijfsleven³² aanzienlijk verlagen.³³ Sterker nog, de minimumharmonisatie op het vlak van de klagetermijn (art. 5(2) Richtlijn 1999/44/EG) heeft volgens de Commissie handelsbelemmeringen *gecreëerd* doordat sommige lidstaten met implementatie van deze Richtlijn aan consumenten een langere dan de minimumklagetermijn gunden.³⁴

Het lijkt erop dat de Commissie de verschillen tussen de lidstaten in consumentenbescherming vooral ziet als transactiekosten die handelaren én consumenten belemmeren in grensoverschrijdend handelen. Door de juridische versnippering tegen te gaan met volledige harmonisatie, zouden die drempels weggenomen worden.

Dit soort beleidsoverwegingen roept de vraag op of verschil in recht inderdaad slechts een overbodige 'transactiekostenpost' is of juist een uiting van verschillende 'nationale preferenties'. Om het concreet te maken een voorbeeld: als een ondernemer zich gaat voorbereiden op verkoop op afstand en hij wil voldoen aan de consumentenregels van alle 27 lidstaten, dan is hij – zo berekent de Commissie – ruim € 70.000 kwijt aan nalevingskosten. Als de ontwerprichtlijn er eenmaal is, zullen die kosten slechts € 5.500 zijn.³⁵ Dat is logisch, omdat de lidstaten niet mogen afwijken van het richtlijnregime. Volledige harmonisatie is dan het terugdringen van kosten van juridische verschillen, maar die zienswijze veronderstelt dat verschillen tussen lidstaten in consumentenrecht eigenlijk geen rechtvaardiging kennen. Dat zal vaak wel maar zeker niet altijd het geval zijn. Verschil in regelgeving kan namelijk ook terug te voeren zijn op een verschil in 'nationale preferenties', en dan is volledige harmonisatie misschien minder voor de hand liggend.³⁶ De noodzaak tot harmonisatie van consumentenrecht lijkt zo beschouwd overigens meer een politieke vraag te zijn waarbij – en dát lijkt in de rechtseconomische argumentatie nog wel eens uit het oog te worden

30 European Commission 2008, p. 12, preambule overweging 5.

31 European Commission 2008, p. 12, preambule overweging 8.

32 Overigens is het aan *ondernemers* wel toegestaan om consumenten meer bescherming te bieden in hun contractvoorwaarden dan de ontwerprichtlijn geeft. Zie European Commission 2008, p. 18, preambule overweging 56.

33 European Commission 2008, p. 8. Voor bepaalde winkels waar tweedehandsgoederen worden aangeboden, zou mogelijk, zo stelt de commissie, een verzwaaring kunnen optreden.

34 European Commission 2008, p. 17, preambule overweging 43.

35 European Commission 2007b, p. 232.

36 Zie over 'preferenties' in de rechtseconomische analyse van harmonisatie bijv. Faure 2000, p. 467 e.v.; Faure 2003, p. 31 e.v.; Wagner 2005b, p. 3 e.v.; Wagner 2005, p. 1269 e.v.; Bergh en Visscher 2006, p. 514 e.v.; Smits 2006, p. , 67 e.v. ; Bergh 2000, p. 463; Faure 2008, p. 40. Vgl. de thematiek van *legal transplants*, waarover bijv. Mattei e.a. 2000, p. 509 e.v.; Fedtke 2006, p. 434 e.v., Mattei 1997, p. 101 e.v., p. 434 e.v.; Ogun 1999, p. 409; Kerkmeester en Visscher 2003, p. 5 e.v.

verloren – op Europees niveau overeenstemming wordt bereikt over *pan-Europese* preferenties. Of die politieke keuzes economisch gelegitimeerd zijn, durf ik niet te zeggen, maar feit is wel dat juist ‘compromissoire convergentie’ van preferenties veelal de motor van de Europese Unie is. Voor die convergentie is bij bepaalde onderwerpen die in de ontwerprichtlijn worden geregeld, veel te zeggen. Ik denk bijvoorbeeld aan volledige harmonisatie van modellen van opdrachtformulieren en opzeggingsbrieven; die harmonisatie kan op het eerste gezicht veel onnodige verschillen tussen lidstaten wegnemen. Maar een gedetailleerde studie zou nodig zijn om te bezien of wat op het eerste gezicht een onnodig verschil lijkt, niet toch gerechtvaardigd kan zijn. Verschillen tussen lidstaten in termijnen voor het terugzenden van producten die via internet zijn aangekocht, zijn misschien wel een motief voor bepaalde consumenten om juist wél grensoverschrijdend internetaankopen te doen. Dan is het volledig harmoniseren van die termijnen het wegnemen van een element van (wetgevers)concurrentie en dan genereert die harmonisatie niet alleen baten maar mogelijk ook kosten.³⁷

Die ‘kosten’ zijn niet zozeer directe kosten van aanpassing van wetgeving en aanpassing van bedrijfsprocessen aan de nieuwe, geharmoniseerde regels, maar veeleer ‘kosten’ in termen van een lager beschermingsniveau dan een lidstaat voordien voor wenselijk hield. Een goed voorbeeld biedt deurcolportage. Deze verkooptechniek is in Nederland met de Colportagewet 1971 op sterven na dood geraakt. Het registratie- en sanctiestelsel (inmiddels afgeschaft) en tegenwoordig de dagtekening van de koopakte bij de Kamer van Koophandel en de bedenktijd maken het kennelijk onaantrekkelijk om aan de deur encyclopedieën en stofzuigers te verkopen.³⁸ En dat is een preferentie van de lidstaat Nederland. Accepteert Nederland deze ontwerprichtlijn, dan heeft dat voor Nederland tot gevolg (afgezien van de kwestie van de bedenktijd):³⁹

- dat in het colportagegesprek in fysieke aanwezigheid van beide partijen niet langer het commerciële oogmerk van het gesprek behoeft te worden genoemd (zie art. 11(2) ontwerprichtlijn, *a contrario*);
- Dat de akte voor aankopen boven € 34 niet langer ter dagtekening aangeboden behoeven te worden aan de KvK (zie art. 10(3) en 11(5) ontwerprichtlijn).⁴⁰

Het zijn deze nationale drempels die de ontwerprichtlijn wegneemt.⁴¹ Het gevolg kan zijn dat deurcolportage in ons land weer zal toenemen. Nu is weliswaar *de*

37 Vgl. daarover ook Hofhuis 2007, p. 9 e.v.

38 Zie art. 25 Colportagewet.

39 Lezing van art. 12 ontwerprichtlijn lijkt er bovendien op te duiden dat niet langer twee gelijklopende exemplaren van de akte ondertekend behoeven worden, maar dat volstaan kan worden met ondertekening van een bestelformulier en het geven van bevestiging ex art. 11(4) aan de consument binnen redelijke termijn van een bevestiging. Is het bestelformulier op papier gesteld, dan lijkt de consument geen recht te hebben op een kopie conform. Dat zal wel niet bedoeld zijn.

40 Momenteel is het drempelbedrag voor dagtekening € 34. Zie art. 26 Colportagewet jo. art. 3 Uitvoeringsbesluit Colportagewet. Vgl. het overzicht van drempels in Europa bij European Commission 2007b, p. 178. Dagtekening bij de KvK kost de colporteur overigens € 2,35 (zie art. 3 Besluit inhoud en dagtekening akten van colportageovereenkomsten).

41 In die zin begrijp ik niet helemaal waarom de Consumentenbond (nieuwsbericht 8 oktober 2008) toejuicht dat de colportageregels ook gaan gelden voor kleine transacties, als tegelijk die regels behoorlijk worden uitgekleeft.

jure een drempel opgeworpen tegen al te opdringerige colporteurs met het verbod van agressieve handelspraktijken in de Richtlijn oneerlijke handelspraktijken,⁴² maar of die eenzelfde hoge drempel opwerpt als de Colportagewet kennelijk nu doet, is de vraag. Daarmee wil ik niet beweren dat de keuze voor het verlagen van drempels voor deurcolportage een onjuiste keuze voor Europa zou zijn, maar wel dat het aanvaarden van deze volledige harmonisatie serieuze gevolgen kan hebben voor colportagepraktijken in ons land. Het is de vraag of de Nederlandse kiezer zit te wachten op toename van deurcolportage, althans de verlaging van de drempels voor deurcolportage.⁴³ In andere landen kan dat anders liggen; wellicht is de conclusie dan dat de cultuur van deurcolportage in ons land niet te vergelijken met die in andere landen.⁴⁴ Juist daarom is het aan de Nederlandse politiek om te bepalen of convergentie van colportagecultuur met het oog op het stimuleren van grensoverschrijdende handel de aanpassing van onze nationale preferenties ten aanzien van deurcolportage rechtvaardigt.

4 De onderbouwing van de gemaakte keuze

In deze paragraaf wil ik nog iets dieper ingaan op de methodologie van de onderbouwing van de beleidskeuze van de Commissie om tot (volledige) harmonisatie over te willen gaan.

Ik stel daarbij voorop dat het voorstel tot volledige harmonisatie grondige onderbouwing behoeft omdat het beschermingsniveau van de ontwerprichtlijn vrijwel nergens uitstijgt boven het beschermingsniveau van de eerdere richtlijnen die minimumharmonisatie boden en hier en daar zelfs onderdoet voor dat eerdere niveau. Het lijkt er op dat consumenten weinig toegevoegde waarde aan deze richtlijn zullen ontleen.⁴⁵ Waarom de Commissie concludeert in haar impact assessment study dat haar voorstel *important positive effects* heeft op het niveau van consumentenbescherming is mij een raadsel.⁴⁶ Ik zie daar geen grondige uitwerking van. Bij de herziening van het consumentenacquis werd van verschillende kanten juist om grondig onderzoek gevraagd naar de kosten en baten van verdere harmonisatiepogingen.⁴⁷ Het is daarom van belang te bezien hoe de Commissie die opdracht uitgevoerd heeft.

Het Europese instrument om kosten en baten van beleidsalternatieven af te wegen is de zogenaamde *Regulatory Impact Assessment*, een beleidsinstrument waarbij kosten en baten van beleidsalternatieven worden ingeschat in het licht

42 Zie bijv. de lijst 'Agressieve handelspraktijken', bijlage I bij de Richtlijn OHP, waar de spreekwoordelijke 'voet tussen de deur'-methodes in de ban worden gedaan.

43 Aan dit effect van het wegnemen van drempels wordt gerefereerd door consumentenorganisaties; zie European Commission 2007b, p. 181.

44 Howells en Twigg-Flesner 2005, p. 169 e.v. stellen in dit verband terecht de vraag 'wat voor soort Europa' consumenten willen.

45 Loos 2008*, p. 173 e.v.

46 Zie de tabel bij European Commission 2008b, p. 36.

47 Bijv. Department of Trade and Industry 2007, p. 1 e.v.

van de geformuleerde beleidsdoelen.⁴⁸ Gedacht kan worden aan kosten voor bedrijven door invoering van informatieplichten die voordien niet bestonden en aan baten in de zin van juridische kostenbesparing bij het uitrollen van Europese marketingacties. Baten in de zin van toename van grensoverschrijdende handel zijn overigens een stuk moeilijker te kwantificeren.

Impact assessments zijn geen harde empirische instrumenten, maar ze zijn wel zeer bruikbaar als instrument om verschillende beleidsopties af te wegen.⁴⁹ Dat gebeurt bijvoorbeeld door de beleidsdoelen te formuleren om vervolgens te kijken (al dan niet met behulp van een matrix waarin gescoord wordt met -, + en ++) hoe de verschillende beleidsalternatieven scoren. Het problematische aan dit instrument is vooral dat het een schijn van exactheid geeft die misleidend kan zijn wanneer de gegevens die in de matrix worden gezet, moeilijk meetbaar zijn. Ik geef een voorbeeld uit de documentatie van de Commissie:

Nature of the 'legislative change'	Contribution to the better functioning of the IM	Minimising the burden of EU legislation for business	Enhancing consumer confidence	Improving the quality of legislation
Introducing a grey and a black list of unfair contract terms with legal effects instead of a purely indicative list	+++	++	+	+

De Commissie stelt hiermee dat het introduceren van een zwarte en grijze lijst van oneerlijke bedingen een verbetering zal zijn ten opzichte van de thans gebruikte indicatieve lijst: het zal sterke positieve bijdrage (+++) aan het beter functioneren van de interne markt leveren, het zal de regeldruk voor bedrijven doen afnemen (++, omdat de lijsten dan pan-Europees gelijkgeschakeld zullen zijn en bij grensoverschrijdende transacties dus steeds dezelfde toets aangelegd zal worden), het zal ook een zekere positieve bijdrage (+) aan consumentenvertrouwen leveren en de kwaliteit van de EU-regelgeving verbeteren. Of dit allemaal waar is, kan niet worden gemeten. Het zijn veelal plausibele redeneringen en inschattingen die ten grondslag liggen aan de matrices die de Commissie hanteert, maar of het werkelijk waar is, valt te bezien.⁵⁰

Een vergelijkbare beperking kleeft aan de berekening van de kostenzijde van het voorstel. De Commissie verwacht dat de kosten van de richtlijn verwaarloos-

48 Nader daarover bijv. Meuwese 2008, p. 2 e.v. De Commissie hanteert een eigen protocol voor IA studies, de EC IA Guidelines (Commission 2009, p. 1 e.v.).

49 Algemeen over *Regulatory Impact Assessment* bijv. de verschillende bijdragen aan Kirkpatrick en Parker 2007, p. 1 e.v. Overigens bestaat er wel kritiek op het gebruik van de Europese IA, waarbij vooral fundamenteel is de kritiek van ambtenaren dat een IA vooral gericht is op funderen van reeds gemaakte keuzes. Zie Gestel en Vranken 2008, p. 116-118.

50 Soms zijn de uitgedeelde plussen en minnen minder overtuigend. Zo stelt de Commissie dat de bijdrage van een geharmoniseerd recht op automatische restitutie bij betaling met een betaalkaart geen bijdrage aan de interne markt leveren kan maar wél de regeldruk zal doen afnemen. Ik zou het op het eerste gezicht precies andersom verwachten. Ook de berekeningen bij European Commission 2007b, p. 209-210 duiden er op dat er vooral veel uitvoeringskosten gemoeid zijn met invoering van dit recht op restitutie.

baar zijn in verhouding tot de baten die deze zal genereren. Bedrijven moeten eenmalige kosten van aanpassing van hun voorwaarden en praktijken maken, maar bedrijven die al ambities hadden om grensoverschrijdende handel te drijven, worden daartoe nu in staat gesteld. De ‘verliezende’ handelaren, aldus de Commissie, zijn slechts handelaren die slechts lokaal willen blijven handelen en winkels die tweedehandsgoederen aanbieden als intermediair voor particulieren.⁵¹

Daar komt bij dat de *impact assessment* veel oog lijkt te hebben voor directe financiële consequenties van de ontwerprichtlijn. Soms worden indirecte kosten en achterliggende problemen onder het tapijt geveegd. Zo stelt de Commissie voor om een permanent comité in te stellen dat kennelijk van alle lidstaten rechtspraak gaat verzamelen over de toepassing van hoofdstuk V met betrekking tot oneerlijke bedingen en adviseert aan de Commissie voor bijstelling van de zwarte en grijze lijst. De Commissie stelt voor één betaalde ambtenaar permanent toe te voegen aan dit Oneerlijke Bedingen Comité, zodat slechts het salaris gemoeid is met de personele ondersteuning van het comité. Het comité krijgt dus slechts reis- en verblijfkosten vergoed? Voor lidstaten zijn de kosten ook te overzien, aldus de Commissie, want de lasten van de plicht tot het aanleveren van rechtspraak aan het EU Oneerlijke Bedingen Comité zijn verwaarloosbaar.⁵² Ik geloof daar weinig van. Zowel op nationaal als op communautair niveau zijn er verborgen kosten zoals selectiekosten.⁵³

De indirecte kosten zijn ook uit het oog verloren waar het betreft de regeldruk die het zogenaamde ‘bestelformulier’ met zich zal brengen. Bij buiten verkoopruimten gesloten overeenkomsten – zowel voor verkoop als dienstverlening – geldt een formaliteit: het ondertekenen van een bestelformulier. In voorkomende gevallen moet ook een standaardformulier voor herroeping worden bijgeleverd. Ik mis een indicatie van de regeldruk die zal voortkomen uit de bepaling:

‘Een buiten verkoopruimten gesloten overeenkomst is alleen geldig wanneer de consument een bestelformulier ondertekent en wanneer hij, wanneer het geen formulier op papier betreft, een kopie van het formulier op een andere duurzame drager ontvangt.’ (art. 10(1) ontwerprichtlijn)

Anders dan onze huidige Colportagewet, die een drempelbedrag kent, gaat de ontwerprichtlijn ervan uit dat *alle* overeenkomsten buiten verkoopruimte gesloten aan deze formaliteit moeten worden onderworpen, tenzij het betreft onroerende goederen (die al sowieso niet binnen het werkingsbereik van de richtlijn vallen), koop uit automaten of bellen in een telefooncel en verkoop van levensmiddelen of dranken door frequente bezorgers aan huis (melkboer, pizzakoe-

51 European Commission 2008b, p. 38-39; European Commission 2007b, p. 232-233.

52 European Commission 2008b, p. 39.

53 Belangrijker dan deze puur financiële kosten van een comité is de vraag hoe de voorstellen van dit comité uitwerken op de gebruikers van algemene voorwaarden en de maatschappelijke verhoudingen in de verschillende lidstaten in het algemeen. Het idee van het Oneerlijke Bedingen Comité wordt door stakeholders niet zonder grond afgedaan als (potentieel) ondoorzichtig en zonder democratische legitimatie. European Commission 2007b, p. 129-130.

rier en diepvriesbezorgers).⁵⁴ Dus: de loodgieter die uw gesprongen waterleiding komt repareren, moet u toch éérst het bestelformulier laten tekenen.⁵⁵ Kerstkaarten aan huis verkopen? Schoorsteen laten vegen? Houtblokken aan huis kopen? Loten kopen voor Jantje Beton of de Grote Club actie? Parkeren op een bemand parkeerterrein? Formulier tekenen! Naast de eenmalige kosten van het opstellen en drukken van een formulier voor die colporteurs die het nog niet gebruikten, zijn er weerkerende kosten van het tekenen. Dat noem ik een administratieve last. Die kan gerechtvaardigd zijn, maar bij bagateltransacties is het de vraag of de kosten opwegen tegen de te verwachten baten.

Ook niet eenvoudig is het inschatten van de baten van het beleidsvoornemen, zeker als dit voornemen een positieve uitwerking moet hebben op zoiets ongrijpbaars als ‘consumentenvertrouwen’. Bovendien is het natuurlijk maar de vraag of van volledige harmonisatie van de juridische randvoorwaarden enig effect (of het nu plus of min is) te verwachten valt indien taalbarrières, angst voor het onbekende, hechting aan vertrouwde, lokaal bekende merknamen en voor de hand liggende afwegingen zoals lagere transportkosten bij levering door nationale handelaren, de *overwegende* gronden zijn voor het uitblijven van grensoverschrijdend goederen- en dienstenverkeer voor consumenten. Ik noem een concreet voorbeeld in het kader van de matrix die ik hiervoor weergaf. Een Nederlandse consument die via een internetsite een transactie sluit met een Nederlandse ondernemer, heeft recht op de dwingende bescherming die Afdeling 6.5.3 BW geeft wat betreft algemene voorwaarden. Als diezelfde consument eenzelfde internettransactie sluit met een in Bulgarije gevestigde ondernemer, geldt op grond van de Rome I Verordening óók Afdeling 6.5.3 BW.⁵⁶ Voor de Nederlandse consument zal volledige harmonisatie van het recht inzake oneerlijke bedingen dus niet op juridisch-inhoudelijke gronden tot vergroting van zijn vertrouwen leiden. Wel is denkbaar dat de idee van volledige harmonisatie op zichzelf een positieve grondhouding voor grensoverschrijdende internetaankopen stimuleert.⁵⁷ In die zin kan de ontwerprichtlijn wellicht beter als een instrument worden gezien dat eenmaking van de ‘juridische consumentencultuur’ ten doel heeft, maar of dat in politieke zin goed ‘verkoopt’ is twijfelachtig.

De onderbouwing van de gemaakte keuze met de *impact assessment* is kortom instructief maar overtuigt mij toch niet op alle punten. Dat heeft te maken met boterzachte inschattingen van maatschappelijke kosten en baten, maar vooral met de doelgerichte interpretatie die de Commissie lijkt te hanteren. Het ge-

54 Zie art. 20 ontwerprichtlijn.

55 Overigens moet de loodgieter eigenlijk twee bestelformulieren hebben: één voor noodgevallen, waarin het herroepingsrecht niet geldt en één voor gewone reparaties, waar het herroepingsrecht wel voor geldt en waarvoor hij dus een standaard herroepingsformulier voor moet leveren. Zie art. 19(2)(b) resp. art. 10(1) ontwerprichtlijn.

56 Art. 6 Vo. (EG) Nr. 593/2008 van 17 juni 2008 van het Europees Parlement en de Raad, *PbEU* L 177, inzake het recht dat van toepassing is op verbintenissen uit overeenkomst (Rome I). Vgl. over dit punt bijv. Wilhelmsson 2008, p. 229.

57 Mijn inschatting is overigens dat daarvoor de *blue button*-optie (daarover Schulte-Nölke 2007, p. 332 e.v.) of de optie van een Verordening (herkenbaar Europees wetgevingsproduct dat niet omgezet wordt en als Europese regel herkenbaar is) effectiever zou kunnen zijn.

bruikte 'bewijs' van de noodzaak tot ingrijpen is lang niet altijd overtuigend en wekt hier en daar zelfs argwaan. Ik noem daarvan een tweetal voorbeelden.

De Commissie geeft aan dat de consultatieronde van het *Groenboek Herziening van het consumentenacquis* meer dan driehonderd reacties opleverde. Het grootste aantal reacties kwam uit het bedrijfsleven, gevolgd door consumentenorganisaties, overheidsinstanties, advocaten en anderen. Dan concludeert de Commissie dat 62 procent van de *respondenten* voor volledige harmonisatie was.⁵⁸ Ik vind dergelijk gegoochel met getallen onthutsend. Kijken we verder, dan blijkt namelijk het bedrijfsleven dat respondeerde in meerderheid voor volledige harmonisatie, de consumentenorganisaties overwegend voor minimumharmonisatie, terwijl de lidstaten voor volledige harmonisatie zijn, indien het gebieden betreft waarin aantoonbare handelsbarrières in de weg staan aan de interne markt en consumentenvertrouwen.⁵⁹ Dat lijkt meer op een patstelling dan op een overtuigende meerderheid voor onvoorwaardelijke volledige harmonisatie.

Een tweede voorbeeld. De Commissie presenteert een overzicht van de prijzen van een bepaald parfum, een bepaalde mp3-speler en sportschoenen in verschillende lidstaten, constateert daarbij grote prijsverschillen en legt hier een verband tussen verschillen in consumentenrechten en prijsverschillen. Kijken we naar de tabel, dan blijkt dat de prijs van die producten in euro's gemeten het laagste te zijn in het Verenigd Koninkrijk, en dat veel continentale aanbieders een identiek (!) hogere prijs hebben. Dat lijkt veel meer te duiden op vaste (advies) prijzen en dus mogelijk verboden mededingingsbeperking dan op een probleem dat deze richtlijn kan verhelpen.⁶⁰

5 Conclusie

Volledige harmonisatie met een richtlijn is een hachelijke onderneming, zeker als een scherpe afbakening van het begrip 'consumentenovereenkomsten' ontbreekt en het object van harmonisatie te onbepaald blijft. Wat betreft de onderbouwing van nut en noodzaak van volledige harmonisatie pakt de Commissie flink uit, maar de argumentatie is niet op alle punten overtuigend en wekt incidenteel zelfs argwaan. Wat voorts opvalt, is dat de richtlijn niet eenzijdig 'pro-consument' is, maar in bepaalde opzichten zonder meer een verslechtering van de positie van consumenten kan opleveren. Het terugschroeven van het niveau van de eerdere minimumharmonisatie naar een volledige harmonisatie is een slecht onderbouwde keuze van de Commissie en lijkt in een aantal belangrijke opzichten niet aan te sluiten bij de sociaaleconomische verhoudingen zoals die in Nederland zijn gegroeid. Dat betekent niet dat een Europees compromis op dit punt niet ondenkbaar is, maar wel dat de lidstaten goed moeten beseffen wat ze inleveren in het licht van onzekere baten van volledige harmonisatie.

⁵⁸ European Commission 2007, p. 4.

⁵⁹ European Commission 2007, p. 4; vgl. het onderliggende rapport DG Health and Consumer Protection 2007, p. 1 e.v.

⁶⁰ European Commission 2007b, p. 7.

Bibliografie

Dan Ariely 2008

Dan Ariely, *Predictably Irrational – the Hidden Forces that Shape our Decisions*, London: Harper Collins 2008.

Roger Van den Bergh 2000

Roger Van den Bergh, 'Towards an Institutional Legal Framework for Regulatory Competition in Europe', *Kyklos* 2000, p. 435-466.

Roger Van den Bergh en Louis Visscher 2006

Roger Van den Bergh en Louis Visscher, 'The Principles of European Tort Law: The Right Path to Harmonization?', *European Review of Private Law* 2006, p. 511-543.

Department of Trade and Industry 2007

DTI, *UK Government's response to the EU Commission's Green Paper on the Review of the Consumer Acquis*, Department of Trade and Industry 2007.

European Commission 2007

European Commission Staff, *Commission Staff Working Paper – Report on the Outcome of the Public Consultation on the Green Paper on the Review of the Consumer Acquis*, European Commission 2007.

European Commission 2007b

European Commission Staff, *Commission Staff Working Document – Accompanying Document to the Proposal for a directive on consumer rights – Annexes*, European Commission 2007b.

European Commission 2008

EC, *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council*, European Commission 2008.

European Commission 2008b

European Commission Staff, *Commission Staff Working Paper accompanying the proposal for a directive on consumer rights – Impact Assessment Report*, European Commission 2008b.

European Commission 2009

European Commission, *Impact Assessment Guidelines (SEC (2009) 92)*, Brussels: 2009.

M. Faure 2003

M. Faure, 'How Law and Economics May Contribute to the Harmonisation of Tort Law in Europa', in: R. Zimmerman (red.), *Grundstrukturen des Europäischen Deliktsrechts*, Baden-Baden: Nomos 2003, p. 31-82.

M. Faure 2008

M. Faure, 'Legal Harmonisation from the Perspective of the Economic Analysis of Law', in: M. G. Faure, H. Koziol en S. Puntscher-Riekmann (red.), *Vereintes Europa – Vereinheitliches Recht? Die Rechtsvereinheitlichung aus rechtsökonomischer, privatrechtlicher and politikwissenschaftlicher Sicht*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2008, p. 11-46.

Michael G. Faure 2000

Michael G. Faure, 'Product Liability and Product Safety in Europe: Harmonization or Differentiation?', *Kyklos* 2000, p. 467-508.

Jörg Fedtke 2006

Jörg Fedtke, 'Legal Transplants', in: J. Smits (red.), *Elgar Encyclopedia of Comparative Law*, Cheltenham: Edward Elgar 2006, p. 434-437.

R.A.J. van Gestel en J.B.M. Vranken 2008

R.A.J. van Gestel en J.B.M. Vranken, *Kwaliteit van de beleidsanalytische wetgevingsadviezen van de Raad van State – getoetst aan de hand van ex post evaluaties*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008.

DG Health and Consumer Protection 2007

GHK, Civic Consulting en Bureau Van Dijk, *Preparatory Work for the Impact Assessment on the Review of the Consumer Acquis – Analytical Report on the Green Paper on the Review of the Consumer Acquis submitted by the Consumer Policy Evaluation Consortium*, DG Health and Consumer Protection 2007.

R.R.R. Hardy en G.G. Hesens 2009

R.R.R. Hardy en G.G. Hesens, 'Het voorstel voor een richtlijn betreffende consumentenrechten', *WPNR* 2009, p. 69-71.

M. van Hoecke en F. Ost 2000

M. van Hoecke en F. Ost, *The Harmonisation of European Private Law*, Oxford: Hart Publishing 2000.

Y. Hofhuis 2007

Y. Hofhuis, 'De Europese wetgever slaat om van minimumharmonisatie naar volledige harmonisatie: kunstgreep of noodzaak?', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijken* 2007, p. 6-12.

E.H. Hondius 2008

E.H. Hondius, 'Gemeenschappelijk referentiekader (common frame of reference): kiem van een Europees BW?', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijken* 2008, p. 134-143.

Geraint G. Howells 2006

Geraint G. Howells, 'The Rise of European Consumer Law – Whither National Consumer Law?' *Sydney L. Rev.* 2006, p. 63-88.

G. Howells en Twigg-Flesner 2005

G. Howells en Twigg-Flesner, 'What Sort of Europe Do Consumers Want?', *Consumer Policy Review* 2005, p. 169-174.

Heico Kerkmeester en Louis Visscher 2003

Heico Kerkmeester en Louis Visscher, 'Learned Hand in Europe: A Study in the Comparative Law and Economics of Negligence', *German Working Papers in Law and Economics* no. 2003/6 2003, p. 1 ff.

Colin Kirkpatrick en David Parker 2007

Colin Kirkpatrick en David Parker, *Regulatory Impact Assessment: Towards Better Regulation?*, Northampton, MA: Edward Elgar 2007.

M.B.M. Loos 2008

M.B.M. Loos, *Review of the European Consumer Acquis*, München: Sellier 2008.

M.B.M. Loos 2008*

M.B.M. Loos, 'Herziening van het consumentenrecht: een teleurstellend richtlijnvoorstel', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijken* 2008*, p. 173-178.

V. Mak 2009

V. Mak, 'Review of the Consumer Acquis: Towards Maximum Harmonization?', *ERPL* 2009, p. 55-73.

Ugo A. Mattei 1997

Ugo A. Mattei, *Comparative Law and Economics*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press 1997.

Ugo A. Mattei, Luisa Antonioli en Andrea Rossato 2000

Ugo A. Mattei, Luisa Antonioli en Andrea Rossato, 'Comparative Law and Economics', in: B. Bouckaert en G. D. Geest (red.), *Encyclopedia of Law and Economics*, Cheltenham: Edward Elgar 2000, p. 505-538.

A.C.M. Meuwese 2008

A.C.M. Meuwese, *Impact Assessment in EU Lawmaking*, Austin/Boston/Chicago/New York/The Netherlands: Kluwer Law International 2008.

H.-W. Micklitz, N. Reich en P. Rott 2009

H.-W. Micklitz, N. Reich en P. Rott, *Understanding EU Consumer Law*, Antwerp-Oxford-Portland: Intersentia 2009.

A. Ogus 1999

A. Ogus, 'Competition Between National Legal Systems: A Contribution of Economic Analysis To Comparative Law', *International and Comparative Law Quarterly* 1999, p. 405-418.

H. Schulte-Nölke 2007

H. Schulte-Nölke, 'EC Law on the Formation of Contract – from the Common Frame of Reference to the “Blue Button”', *ECLR* 2007, p. 332-349.

H. Schulte-Nölke 2007

H. Schulte-Nölke, 'How to Improve EC Consumer Law', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijken* 2007, p. 1-5.

Hans Schulte-Nölke, Christian Twigg-Flesner en Martin Ebers 2006

Hans Schulte-Nölke, Christian Twigg-Flesner en Martin Ebers, *EC Consumer Law Compendium – Comparative Analysis*, Bielefeld: Universität Bielefeld 2006.

Jan Smits 2005

Jan Smits, *The Need for a European Contract Law – Empirical and Legal Perspectives*, Groningen: Europa Law Publishing 2005.

Jan Smits 2006

Jan Smits, 'European Private Law: A Plea for a Spontaneous Legal Order', in: D. M. Curtin, J. Smits en J. A. McCahery (red.), *European Integration and Law*, Antwerpen: Intersentia 2006, p. 55-107.

Stefan Vogenauer en Stephen Weatherill 2006

Stefan Vogenauer en Stephen Weatherill, *The Harmonization of European Contract Law – Implications for European Private Laws, Business and Legal Practice*, Oxford: Hart Publishing 2006.

Gerhard Wagner 2005

Gerhard Wagner, 'The Project of Harmonizing European Tort Law', *Common Market L.Rev.* 2005, p. 1269-1312.

Gerhard Wagner 2005b

Gerhard Wagner, 'The Virtues of Diversity in European Private Law', in: J. Smits (red.), *The Need for a European Contract Law*, Groningen: Europa Law Publishing 2005b, p. 3-24.

Thomas Wilhelmsson 2008

Thomas Wilhelmsson, 'Full Harmonisation of Consumer Contract Law?' *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 2008, p. 225-229.